

Naxçıvan Muxtar Respublikası:

tarixi irs və coğrafi sərhədlər

1924-cü il fevralın 9-da SSRİ rəhbərliyinin qəbul etdiyi qərarla Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası (Naxçıvan MSSR) yaradılmışdır.

Naxçıvanın muxtar respublika statusu əldə etməsi XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda siyasi təlatümlər, ərazi çəkişmələri və beynəlxalq diplomatik proseslər fonunda baş vermişdir. 1917-ci ildə rus imperiyasının dağılmasından sonra regionda müstəqil dövlətlər - Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan Demokratik Respublikaları yaranmışdı. Naxçıvan isə strateji mövqeyinə görə həm Osmanlı İmperiyası ilə bolşevik Rusiyası arasında mübarizə mərkəzinə çevrilmişdi.

1920-ci illər Naxçıvan üçün həm siyasi inqilablar, həm də milli müstəqillik uğrunda mübarizə dövrü idi. İyulun 28-də Sovet hakimiyyətinin qurulması bölgədə köklü dəyişikliklərə səbəb oldu. Lakin bu dəyişikliklər əhalinin iradəsi ilə deyil, XI qızıl ordu vasitəsilə həyata keçirildi. Bolşeviklər ilkin mərhələdə "yerli sovetlərin təşkili" siyasətini ön plana çəksələr də, Moskva tərəfindən təyin edilən komissarlar idarəçiliyi ələ aldılar. Azərbaycan SSR-in baş prokuroru Bahadır Vəlibəyovun təbiiq etdiyi sərt tədbirlər, kəndlilərin torpaq və əmlaklarının müsadirə edilməsi, din xadimlərinə qarşı təzyiqlər yerli əhalinin ciddi narazılığına səbəb oldu.

Dekabrın 1-də Bakı Sovetinin Zəngəzur və Naxçıvanın Ermənistanla birləşdirilməsi ilə bağlı verdiyi qərar isə açıq-aşkar siyasi təxribat idi. Bu qərar erməni bolşeviklərinin təsiri altında qəbul edilərsə, Naxçıvanın tarixi, demografik və coğrafi reallıqları ilə ciddi ziddiyyət təşkil edirdi. Nəticədə, Naxçıvan şəhərinin mərkəzi meydanlarında etiraz dalğası başlandı. 1920-ci ilin dekabrında keçirilən kütləvi mitinqlərdə yerli əhali "Naxçıvan Azərbaycandır!" şüarları altında muxtariyyət statusunun tanınmasını tələb etdi. Ermənistan tərəfindən Naxçıvanın "müstəqil sovet respublikası" kimi tanınması isə siyasi manevr hesab edilirdi. Bu qərar bölgədə Sovet hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün müvəqqəti güzəşt idi.

Müqavimət hərəkatı səngimədi. 1921-ci il yanvarın 28-də Cəhri kəndindəki üsyan XI qızıl ordunun törətdiyi işğal və talanlara qarşı xalqın qəzəbinin alovlanması idi. Üsyançıların bir həftə ərzində Şərur, Sədərək və Ordubadi nəzarət altına alması, Sovet rejiminin bölgədə hələ tam möhkəmlənmədiyini nümayiş etdirdi. Müqavimətin əsas təşkilatçıları arasında Məhəmmədli bəy Rəfibəyov kimi yerli liderlər önəmli rol oynayırdı. Lakin bolşeviklər qiyamı yatırmaq üçün ağır artilleriya və piyada dəstələrini döyüşə cəlb etdilər. Fevralın 3-də üsyanı amansızcasına yatırıldı, yüzə yaxın insan edam edildi, yüzlərlə ailə Sibirə sürgün olundu. Bu hadisələr Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin bərqərar olmasının qanlı və zorakı xarakterini açıq şəkildə ortaya qoydu.

Həmin ilin martında Moskvada imzalanmış "Qars müqaviləsi" isə Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində muxtar qurum kimi qalmasını rəsmiləşdirdi. Lakin bu qərarın tam icrası üçün daha üç il gözləmək lazım gəldi. Nəhayət, 1924-cü il fevralın 9-da SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası rəsmi olaraq yaradıldı. Bu qərarla Naxçıvana geniş inzibati səlahiyyətlər verilsə də, xarici siyasət və müdafiə məsələləri birbaşa SSRİ rəhbərliyinin nəzarətində saxlanıldı.

Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının (MSSR) sərhədləri təbii-coğrafi amillər əsasında formalaşmışdı. Muxtar respublikanın Ermənistanla sərhədini Zəngəzur və Dərələyəz dağ silsilələrinin suayırıcı xətləri təşkil edir. Dərələyəz dağları Naxçıvanın şimal-şərqində təbii müdafiə xətti funksiyasını yerinə yetirərkən, Zəngəzur tarixən Cənubi Qafqazın geosiyasi balansını müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Qədim dövrlərdə İpək Yolunun mühüm qollarından biri məhz bu ərazidən keçərək regionu ticarət və mədəniyyət baxımından çiçəklənən mərkəzlərdən birinə çevirmişdi. Lakin rus imperiyasının Cənubi Qafqaza müdaxiləsi etnik və siyasi gərginliyi dərinləşdirdi. 1905-1906-cı illərdə Zəngəzurdə baş verən qırğınlar erməni millətçi dairələrinin etnik təmizləmə siyasətinin ilk təzahürlərindən biri kimi tarixə düşdü.

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Zəngəzurun inzibati bölgüsü xüsusi siyasi maraqlar çərçivəsində həyata keçirildi. 1921-ci ilin iyulunda Qafqaz Bürosunun qərarı ilə Zəngəzurun qərb hissəsi Ermənistan SSR-ə verildi. Bu qərar rəsmi olaraq etnik prinsip əsasında verilsə də, tarixi mənbələr göstərir ki, 1918-ci ildə Zəngəzur Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi olmuşdu. Lakin sovet rəhbərliyi bu faktı nəzərə almadı və nəticədə Naxçıvan Azərbaycanın əsas hissəsindən ayrı salınaraq, eksklav statusu aldı. Moskva və Qars müqavilələri Naxçıvanın muxtar statusunu təsdiqləsə də, bu qərarlar regionda davamlı gərginliyə səbəb oldu və gələcəkdə siyasi manipulyasiyalara zəmin yaratdı.

Ermənistanın Zəngəzura iddiaları sovet dövründə də səngimədi. 1945-1946-cı illərdə SSRİ rəhbərliyinə təqdim edilən məktublarda Naxçıvanın Ermənistanla birləşdirilməsi tələb edilirdi. Lakin Stalinin şəxsi müdaxiləsi ilə bu təşəbbüs dayandırıldı.

Türkiyə və İranla sərhəd xətti Araz çayı boyunca uzanır. Araz çayı Naxçıvanın təbii sərhədi, həm də iqtisadi həyatının əsas arteriyası kimi mühüm rol oynayır. Arazın strateji rolu onunla izah edilir ki, bu çay Yaxın Şərqiin ən uzun su arteriyalarından biri olub və tarix boyu müxtəlif imperiyalar (Səfəvilər, Osmanlılar, Rusiya) tərəfindən sərhəd xətti kimi istifadə edilib. Çayın cənub sahilləri İran ərazisinə, şimal sahilləri isə Naxçıvana aiddir. Bu coğrafi xüsusiyyət Naxçıvanı həm ticarət yolları baxımından əhəmiyyətli mərkəzə çevirir, həm də regionun müdafiə sistemini təbii şəkildə möhkəmləndirir.

Sovet dövründə çayın suyundan istifadə mərkəzi sistemə tabe idi və su ehtiyatlarının bölgüsü siyasi maraqlara uyğun həyata keçirilirdi. 1950-ci illərdə Araz çayının suyunun paylanması ilə bağlı Ermənistan ilə Azərbaycan arasın-

da mübahisələr qeydə alınsa da, bu, Moskva tərəfindən tənzimlənirdi. Lakin 1969-cu ildə Ermənistan ərazisində Arazın yuxarı axınında inşa edilən "Araz" su anbarı Naxçıvanın kənd təsərrüfatına ciddi ziyan vurdu. Suyun axınının məhdudlaşdırılması, muxtar respublikanın əsas təsərrüfat sahələri olan taxıl və pambıq əkinlərində məhsuldarlığın 30 faiz azalmasına səbəb oldu.

90-cı illərdə Arazın ekoloji vəziyyəti daha da pisləşdi. Ermənistanın metallurgiya və kimya sənayesi tullantılarının çaya axıdılması suyun keyfiyyətini kritik səviyyəyə qədər aşağı saldı. Bu ekoloji fəlakət Naxçıvanın su ehtiyatlarına və əhalinin sağlamlığına ciddi təhlükə yaratdı. 2003-cü ildə İranla imzalanan "Arazın ekologiyasının mühafizəsi" haqqında saziş suyun təmizlənməsi istiqamətində mühüm addım olsa da, çayın ekoloji vəziyyəti ilə bağlı problemlər tam həll olunmamış qalır.

Müasir dövrdə Naxçıvan ilə Türkiyənin İğdır vilayəti arasında həyata keçirilən "Arazın Yaşıl Zonasının Bərpası" layihəsi çayın iqtisadi və ekoloji potensialının bərpasına yönəlmişdir. Bu cür transsərhəd təşəbbüslər Araz çayının regionun həm təbii sərhədi, həm də ekoloji təhlükəsizliyin və iqtisadi inkişafın mühüm elementi kimi qorunmasını təmin edir.

Naxçıvan MSSR-in yaradılması regionun etnik-mədəni kimliyinin qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Sovet dövründə muxtariyyət statusu Naxçıvanda Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı üçün yeni imkanlar açdı. Bu dövrdə muxtar respublikada məktəblər, kitabxanalar və teatr fəaliyyəti başladı, Azərbaycan dilində təhsil geniş vüsət aldı. Sovet hakimiyyəti illərində Naxçıvanda mədəni həyat iki istiqamətdə inkişaf edirdi: sosialist realizmini təbliğ edən qurumlar, milli ənənələri qorumağa çalışan ziyalılar. 1925-ci ildə yaradılan "Qızıl qələm" ədəbi cəmiyyəti gənc yazıçıları marksist ideologiya əsasında yetişdirmək məqsədi güdüürdü. Lakin buna baxmayaraq, Abbasqulu Nəcəfzadə və Müzəffər Nəsirli kimi şairlər klassik əruz vəznində yazmaqla xalq ədəbiyyatının canlı varisləri olduqlarını nümayiş etdirdilər. Teatr sənətində isə Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı mühüm rol oynadı. 1933-cü ildə Naxçıvan Dövlət Dram Teatrında səhnələşdirilən "Ölümlər" pyesi cəmiyyətdəki ictimai bərabərsizliyə qarşı tənqid kimi qəbul edildi. 1965-ci ildə teatra Cəlil Məmmədquluzadənin adının verilməsi, sovet sisteminin milli mədəniyyətə münasibətindəki ziddiyyətləri əks etdirirdi.

Təhsil sahəsində də mühüm addımlar atılmışdı. 1926-cı ildə Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunun açılması yerli müəllim kadrlarının yetişdirilməsində əsaslı rol oynadı. 1940-cı illərdə regionda 35-dən çox orta məktəbin fəaliyyət göstərməsi, savadlılıq səviyyəsinin 70 faizə qədər artmasına təkan verdi. Təhsil siyasəti sovet ideoloji sistemə uyğun şəkildə formalaşır, milli dəyərlər isə əsasən gizli şəkildə qorunurdu. Bu dövr Naxçıvanda mədəni həyatın ziddiyyətli inkişafı ilə səciyyələnilir: sovet ideologiyasının təsiri altında formalaşan institutlar ilə milli kimliyini qorumağa çalışan ziyalıların söyləri arasında mübarizə gedirdi.

SSRİ-nin dağılması ilə 1991-ci ildə Naxçıvanın muxtariyyət statusu yenidən müəyyənləşdirildi. Bu prosese gedən yol hələ 1990-cı il yanvarın 19-da Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin SSRİ-dən çıxmaq haqqında tarixi qərarı ilə başlamışdı. Bu addım muxtar respublikanın müstəqil siyasət yürütmək əzmini ortaya qoydu.

Ulu öndər Heydər Əliyev 1990-1993-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri kimi fəaliyyət göstərərək regionun siyasi və iqtisadi sabitliyini bərpa etdi. Onun 1993-cü ildə ölkə rəhbərliyinə qayıtması, Azərbaycanın mərkəzi hakimiyyətindəki boşluqları aradan qaldıraraq Naxçıvanın erməni təcavüzündən qorunmasına və blokada şəraitində həyatın normalaşdırılmasına kömək etdi. Müstəqilliyin təməl prinsipləri,

o cümlədən üçrəngli bayrağın qəbulu, "sovet" və "sosialist" sözlərinin respublika adından çıxarılması kimi qərarlar məhz bu dövrdə həyata keçirildi.

Dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin dövründə Naxçıvanın Türkiyə ilə münasibətləri xüsusi diqqət mərkəzində oldu. 1992-ci ildə Araz çayı üzərində inşa edilən "Ümid" körpüsü (Sədərək körpüsü) regionun iqtisadi və sosial əlaqələrini gücləndirdi. 1998-ci ildə imzalanan "sərhəd prosedurlarının sadələşdirilməsi" sazişi ilə ticarət və nəqliyyatın sadələşdirilməsi Türkiyənin hərbi və iqtisadi yardımının genişləndirilməsi təmin olundu.

Prezident İlham Əliyev 2023-2027-ci illər üçün "Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı"nı təsdiqləyərək regionun müasir inkişaf strategiyasını müəyyənləşdirdi. Proqram infrastrukturun modernləşdirilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması və ixrac yönümlü iqtisadi modellərin tətbiqini nəzərdə tutur. Naxçıvanda qazlaşdırma 100 faiz səviyyəsində təmin edilmiş, müasir yollar və səhiyyə obyektləri inşa olunmuşdur.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu Türkiyə və İranla əməkdaşlıq siyasəti Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Xüsusilə, Naxçıvanın Türkiyə ilə ticarət və nəqliyyat əlaqələri daha da genişləndirilmiş, regionun transregional əhəmiyyəti artırılmışdır.

Naxçıvanın turizm potensialı onun minillik tarixi və unikal təbii şəraiti ilə sıx bağlıdır. Qədim Culfa nekropolunda (e.ə. II minillik) tapılan qayaüstü təsvirlər və daş lahidlər regionun qədim mədəniyyət beşiyi olduğunu sübut edir. UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilən Əlincə qalası isə XII əsrə aid memarlıq incilərindən biri kimi regionun tarixi zənginliyini nümayiş etdirir. Müasir dövrdə turizm infrastrukturunun inkişafı prioritet məsələlərdən biri kimi diqqət çəkir. 2012-ci ildə Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının yenidən qurulması, 2018-ci ildə "Duzdağ" Fizioterapiya Mərkəzinin fəaliyyətə başlaması regionu sağlamlıq və mədəniyyət turizmi üçün daha da cəlbedici edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının 1924-cü ildə təşkili və onun təbii sərhədlərinin formalaşması regionun gələcəyində mühüm rol oynamışdır. Zəngəzur və Dərələyəz dağları ilə Araz çayı həm coğrafi sərhədlər, həm də Naxçıvanın etnik, mədəni və siyasi identikliyinə rəmzləridir. Bu gün Naxçıvan öz tarixi irsini qoruyaraq, müasir dünyada layiqli mövqeyini möhkəmləndirmək üçün səylərini davam etdirir.

Yusif ŞƏRİFZADƏ,
"Respublika".